

ՀՏԴ 82.09

Գրականություն

Զարինե ՄԱՌԱՋՅԱՆ

ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոն, Բ.Գ.Թ., դոցենտ

E-mail: zsarajyan@mail.ru

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻՆ՝ ԸՍՏ ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆԻ «ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ» ՎԵՊԻ. ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ

Հայ նշանավոր պատմաբան, գրող և հրապարակախոս, արմատներով արցախցի Բագրատ Ուլուբաբյանն իր «Սարդարապատ» վեպում նոր լույսի տակ է ներկայացրել Սարդարապատի հերոսամարտը: Վեպում լայնորեն արտացոլված են 1918 թ. Սարդարապատի հերոսական պայքարի ընթացքում Ղարաբաղյան զնդի մարտական գործողությունները: Սույն հոդվածում ներկայացրել ենք արցախահայերի մասնակցությունը Սարդարապատի հերոսամարտին և նրանց կերպարները:

Բանալի բառեր՝ Սարդարապատ, դարաբաղի, արցախահայեր, Ղարաբաղ, կերպար, հերոս, գեղարվեստական, փաստափակերագրական, վեպ, պատմություն, փաստ, իրադարձություն, պատերազմ, հաղթանակ:

3.САРАДЖЯН

УЧАСТИЕ АРЦАХСКИХ АРМЯН В САРДАРАПАТСКОМ СРАЖЕНИИ ПО РОМАНУ «САРДАРАПАТ» БАГРАТА УЛУБАБЯНА. ПЕРСОНАЖИ

В своем романе «Сардарapat» выдающийся армянский историк, писатель и публицист арцахского происхождения Баграт Улубабян представил Сардарapatское сражение в новом свете. В романе широко отражены боевые действия карабахского полка в ходе армянской общенациональной героической борьбы в 1918 году в Сардарапате. В данной статье представляется вклад арцахских армян в Сардарapatское сражение и их персонажи.

Ключевые слова: Сардарapat, арцахские армяне, карабахец, Карабах, персонаж, герой, художественный, документальный, роман, история, факт, событие, война, победа.

Z.SARAJYAN

PARTICIPATION OF ARMENIANS OF ARTSAKH IN THE BATTLE OF SARDARABAD ACCORDING TO THE NOVEL “SARDARABAD” BY BAGRAT ULUBABYAN: CHARACTERS

In his novel “Sardarapat” Bagrat Ulubabyan, an outstanding Armenian historian, writer and publicist of Artsakh origin presented the Sardarapat battle in a new light. The novel broadly reflects the military actions of the Karabakh regiment during the Armenian nationwide heroic struggle in 1918 in

Sardarapat. This article presents the contribution of the Armenians of Artsakh in the Sardarapat battle and their characters.

Key words: Sardarabad, Armenians of Artsakh, Karabakhian, Karabakh, character, hero, artistic, documentary, novel, history, fact, event, war, victory.

Հայոց պատմության փառապանծ էջերից է Սարդարապատի հերոսամարտը, որն ընդունված է երբեմն կոչել նաև «20-րդ դարի Ավարայր»: Այս իրադարձություններն իրենց պատմաքաղաքական նշանակությամբ բազմիցս են արժևորվել հայոց պետականության և հայկական ինքնության պահպանման ու ամրապնդման տեսանկյունից, որոնք, անտարակույս, հիմնաքարն են այսօրվա հայոց անկախ պետականության գոյության:

Սարդարապատի հերոսամարտին նվիրված բազմաթիվ գեղարվեստական, պատմագիտական, փաստավավերագրական գործեր են ստեղծվել, որոնք տարբեր տեսանկյուններից քննել և մեկնաբանել են հայոց պատմության հիրավի աստեղային ու բախտորոշ պահերից մեկը՝ 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը:

Հայ նշանավոր պատմաբան, գրող և հրապարակախոս, արմատներով արցախցի Բագրատ Ուլուբաբյանն իր «Սարդարապատ» վեպում նոր լույսի տակ է ներկայացրել Սարդարապատը, որտեղ պատմական փաստերին, գեղարվեստական պատկերներին զուգահեռ նա ընթերցողի հետ կիսում է նաև պատմաբանի իր մեկնություններն ու խորհրդածությունները պատմական այդ իրադարձությունների, ինչպես նաև հերոսների գործողությունների շուրջ: Վեպում լայնորեն արտացոլված են 1918 թ. Սարդարապատի հայոց համազգային հերոսական պայքարի ընթացքում Ղարաբաղյան կամ Մահապարտների գնդի մարտական գործողությունները:

Վեպը հատկանշական է մի շարք առանձնահատկություններով ու արժեքավոր կողմերով, որոնցից, թերևս, առանձնացնել կարելի է այն, որ առաջին անգամ հեղինակը ներկայացրել է Սարդարապատի հերոսամարտերում մեծ ավանդ ունեցած ռազմական գործիչների, հատկապես ծագումով դարաբաղցի զորահրամանատարների կերպարները՝ իրական գծերով ու ստույգ փաստերով՝ պատմագետի բժախնդրությամբ փաստերը ստուգելով տարբեր աղբյուրներով (ինչպես հեղինակն է նշում վեպի առաջաբանում):

«Ուլուբաբյանը, լինի գեղարվեստական գործերի մեջ («Հեղեղ», «Հատիկը չի մահանում», «Սարդարապատ» և այլն), թե պատմագիտական աշխատություններում («Ոսկե շղթա», «Գրաստ», «Դրվագներ», «Զրուցարան» և այլն), մշտապես հանդես է գալիս որպես իր ազատատենչ ժողովրդի անվեհեր դատապաշտպան»:¹

¹ *Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Ե, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 2008, էջ 490:*

Իրական փաստերն ու երևույթների երբեմն գեղարվեստականացումը, երկխոսությունների ու գործողությունների արդյունքում հերոսների բնավորությունների բացահայտումը, պատմական փաստերի վերլուծության ձևով հեղինակի միջնորդությունը և գնահատականը, օրագրային գրառումներն ու փաստաթղթերի առկայությունը «Սարդարապատ» վեպում թույլ են տալիս ասելու, որ ստեղծագործությունը հատել է ավանդական վեպի սահմանները և ներկայանում է որպես այդ սահմաններում չկադապարվող վեպի ոչ ավանդական մի նոր տեսակ, որտեղ առկա է փաստավավերագրությունն ու գեղարվեստը: Վեպը հարուստ փաստավավերագրական հենք ունի, ինչը կարելի է բացատրել նաև հեղինակի՝ պատմաբան լինելու հանգամանքով:

Շատերին է հայտնի, որ Սարդարապատի հերոսամարտերով հայոց պետականության լինել-չլինելու հարցն էր լուծվում, սակայն քչերը գիտեն, որ հայրենիքի այդ օրհասական պահին Սարդարապատում հայոց պետականության համար մղվող կենաց և մահու կռվին իրենց մեծ ավանդն են ունեցել նաև արցախահայերը, որոնք կռվում էի Հինգերորդ գնդում, որը հայտնի էր նաև *Ղարաբաղյան գունդ*, *Մահապարտների գունդ* անուններով: Ինչպես հեղինակն է նշում, գունդը ստեղծվել է առաջին աշխարհամարտի 3-րդ տարում և կռվում էր ռուսական բանակի շարքերում:

«1916-ի վերջին գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը նոր մի գունդ կազմեց Քեռու գորամասի արևելահայ զինվորներից, որոնք հիմնականում իր հայրենակիցներն էին՝ ղարաբաղցիներ: 1917-ին, գունդը Պարսկաստանից Արևմտյան Հայաստան փոխադրվելով, մասնակցեց Ոստանի և Վանի պաշտպանությանը: Այդ տարվա կեսից, երբ ռուս զորքերը թողեցին նաև Վասպուրականը, Վանի պաշտպան էին մնացել միայն Պողոսբեկ Փիրումյանի գունդը, մեկ էլ տեղական աշխարհագործը»¹, -գրում է հեղինակը և նշում, որ դրանից հետո, հետագա դիմադրությունը անիմաստ համարելով, նրանք ևս Արաքսի աջ ափով, հին Բայազետով-Իգդիրով նահանջեցին դեպի Կարսի մարզը, և մայիսի կեսերին հինգերորդ գունդը մտավ Արարատյան դաշտը:

Հայ նշանավոր ռազմական գործիչ Դանիելբեկ Փիրումյանը, ով Սարդարապատի ճակատամարտի գլխավոր հրամանատարն էր, դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում՝ որպես ռուսական բանակի սպա: Բագրատ Ուլուբաբյանն իր «Սարդարապատ» վեպում ներկայացրել է ծագումով ղարաբաղցի մեծ գորավարներ Դանիելբեկ Փիրումյանի, նրա հորեղբորորդի Պողոսբեկ Փիրումյանի կերպարները Սարդարապատի հերոսամարտի համապատկերում:

Ուլուբաբյանի վեպում գեղարվեստորեն արտացոլված Սարդարապատի իրադարձությունների պատմական ճշմարտացիությունը փաստում են նաև մի շարք պատմական աղբյուրներ:

¹ *Ուլուբաբյան Բ., Սարդարապատ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 1991, էջ 212:*

Մայիսի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Մոլլաբայազետ (Բամբակաշատ) գյուղի շրջանում հայ աշխարհագորայիները և Զհանգիր աղայի՝ եզդիների 300 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատը փոխհրաձգության մեջ են մտնում թուրքերի հետ: Գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը Մոլլաբայազետից մինչև Էվջիլար (Արագածի) գտնվող իր գործարարներին հակահարձակման հրաման է տալիս:¹ Հաջողությամբ են պսակվում նրա գլխավորությամբ վարած մարտական գործողությունները: Մարտից առաջ զինվորներին ոգեշնչելու համար կրակոտ կոչով նրանց է դիմում Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը և 5-րդ գունդը՝ վերանվանում Մահապարտների գունդ:² Այս փաստը ևս վկայված է թե՛ պատմական աղբյուրներում և թե՛ Բագրատ Ուլուբաբյանի «Մարդարապատ» վեպում:

Հերոսամարտում վճռորոշ դեր ունեցած զորավարների կերպարներից գատ, Ուլուբաբյանը ներկայացրել է նաև ժամանակաշրջանի քաղաքական, ռազմական, պետական գործիչների, շարքային զինվորների, քաղաքացիների և, առհասարակ, դարաբաղցի զինվորյալների կերպարները, որոնք առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց բնավորության գծերով: Կերպարակերտման ուլուբաբյանական արվեստի առանձնահատկություններից կարելի է համարել այն հանգամանքը, որ հեղինակը, լինելով դարաբաղցի, լավագույնս է ճանաչում դարաբաղցուն, նրա բնավորության առանձնահատկությունները, բնորոշ գծերը, բարբառային ու ժողովրդական բառ ու բանի միջոցով պատկերին կարողանում է կոլորիտ հաղորդել, ինչից մեծապես շահում է գրական երկն ու կերպարակերտման նրա կերպը:

Մարդարապատի ուղղությամբ գործող հայ զորքի ղեկավարությունն ինքնակամ ստանձնել էր Դանիելբեկ Փիրումյանը: Մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան հայկական ուժերը Դանիելբեկ Փիրումյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ հարձակման են անցնում և հուժկու գրոհով ոչնչացնում թշնամուն: Շարունակելով առաջխաղացումը՝ հայկական զորամասերը օրվա վերջին հետ են գրավում Մարդարապատը: Մահապարտների գնդի և Դանիելբեկ Փիրումյանի ղեկավարած մարտական գործողություններում արձանագրած հաջողությունները բեկումնային են դառնում մայիսյան հերոսամարտերի հետագա ընթացքի համար նաև մյուս ուղղություններով:

«Հին, կադրային հրամանատարներն ու զինվորները մոտիկից ճանաչում էին կամ տեղյակ էին այդ քաջ ու հնարամիտ զորապետի մարտական ուղուն: Եվ ոչ ոքի համար զարմանալի չէր, որ հայոց կովի ամենաճակատագրական պահին, պատերազմի ամենադժվար, պարզապես անհուսալի կետում առաջ նետվելով՝

¹ *Թուրջյան Հ. Գ.*, *Մարդարապատի հերոսամարտը*, Երևան, 1969, էջ 138:

² *Մարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա, 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերը*, Երևան, 1998, էջ 176:

կրակն իր վրա է վերցրել մի այդպիսի գորական», - գրում է Բ. Ուլուբաբյանը վեպում Դանիելյեկ Փիրումյանի մասին¹:

Եթե Սարդարապատը համեմատվում է Ավարայրի հետ, ապա հայ ազգի ու հայոց պետականության հետագա գոյության համար այդ բախտորոշ նորօրյա Ավարայրում Դանիելյեկ Փիրումյանի կերպարը «Սարդարապատ» վեպում մեզ հիշեցնում է Վարդան Մամիկոնյանի կերպարը. խոհուն և իմաստուն այր մի, որ կոփվել է վասն հայրենյաց մղված մարտերի ամենաթեժ կետերում, ամբողջ էությամբ նվիրված հայրենիքին ու ռազմական գործին՝ առանց անձնական կյանքի, Վարդանի նման հայրենիքի շահը վեր դասող ամեն ինչից, անգամ սեփական որդիներից: Հանգամանքների բերումով իրար դեմ են կանգնում Դանիելյեկ Փիրումյան հայրենիքի զինվորն ու հայրը, պայքարի մեջ են մտնում երկու գերհզոր զգացումներ, և հաղթում է հայրենիքի զինվորը:

Այդ է վկայում այն փաստը, երբ նրա երկու որդիները՝ Միքայելն ու Հովսեփը, որոնք ևս մարտնչում էին Սարդարապատում, գերեվարվել էին թշնամու կողմից, և Բաթումի հաշտությամբ պետք է վերջ դրվեր պատերազմին, որին կհաջորդեր գերիների փոխանակումն ու, բնականաբար, նրա որդիների վերադարձը: Հաշտությունը զորավարի սրտով չէր սակայն, որովհետև դեռ հայոց տարածքներ կային ազատագրելու: «Բարձր է հայ զինվորության ոգին: Առանց դժվարություններ հաղթահարելու մենք շուտով Կարս կհասնենք, և մերը կլինեն Արաքսը, Արարատը...», - փորձում էր զորավարը ղեկավարությանը համոզել ետ կանգնել հաշտության դաշնագրից:

Զորավարի անմնացորդ նվիրումը հայրենիքին ու իր առաքելությանը ակներև է դարձնում նրա երդումը. «Պատերազմ է եղել, հայ ազգի ճակատագրի համար ամենավճռական ճակատամարտը: Իսկ այդ ճակատամարտի հաղթական ելքի համար ինքը (Դանիելյեկ Փիրումյանը) երդում էր տվել Արարատին, խոստացել էր իր կյանքը և թե որ հարկ լինի, նաև ամենաթանկն ու անփոխարինելին՝ զույգ զավակներինը...»²:

Արդիական նշանակություն ունի Դանիելյեկ Փիրումյանի կոչը՝ ուղղված իր զորքին, որը նաև հետագա սերունդներին ուղղված պատգամ է: Ահավասիկ.

«Ձո՛րք հայոց, Արցախակա՛ն քաջեր...: Ճակատամարտի նախօրեին մենք վճռել էինք այնպես կռվել, որ մեր Քիրսա սարն ամոթով չմնա իր հայր Արարատի առաջ: Եվ կռվեցինք, ինչպես պետք էր, ինչպես կարող էինք: Սակայն մեր կռիվը դեռ չի ավարտվել: Մենք զենք վայր դնելու իրավունք չունենք, քանի դեռ թուրքը ոտնակոխ է անում մեր հողն ու մեր պատիվը...»³:

Այս նվիրումի ու հայոց սպարապետին ու հմուտ ռազմական գործչին բնորոշ հատկանիշների կրողն է նաև Ղարաբաղի գնդի հրամանատար, գնդապետ

¹ *Ուլուբաբյան Բ., Սարդարապատ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., էջ 181:*

² *Նույն տեղում, էջ 549:*

³ *Նույն տեղում, էջ 542:*

Պողոսբեկ Փիրումյանը: Իր սխրագործություններով ու ռազմավարության խորագիտակությամբ փայլուն հրամանատար էր, որն իր գործին անձնական օրինակով կարողանում էր մղել անհավատալի սխրանքների: Ուշագրավ է նրա կոչը իր գործին ճակատամարտից առաջ, որտեղ նա ընդգծում է ճակատամարտի նշանակությունը, որով վճռվում էր մեր ազգային հավաքականության լինել-չլինելու խնդիրը.

«-Լինել-չլինելու, որովհետև եթե այստեղ, սուրբ Էջմիածնի թիկունքում և այս արդար ու հավերժական Արարատի աչքի առաջ մենք հաղթեցինք, ուրեմն ապրելու է մեր ազգը, իսկ եթե, Աստված մի՛ արասցե, պարտվեցինք, եթե ի վիճակի չեղանք թուրքին ետ մղելու իր եկած ճանապարհով, ապա դա լինելու է մեր ազգի մահը: Ես ուզում եմ, որ մեր գնդի ամեն մի զինվոր հասկանա այս ճշմարտությունը:

Հիշեցեք, որ ազգը միշտ էլ հավատացել է Արցախամուր աշխարհի զինվորին և երբեք չի սխալվել: Վաղը մենք պետք է նման լինենք մեզ, մեր հերոսական աշխարհին և, եթե կուգեք, պիտի ավելին էլ լինենք: Այո, մարդս միշտ էլ հնարավորություն ունի լինելու ավելի վեր, ավելի ուժեղ, ավելի քաջ, քան ինքն է առհասարակ: Դուք կլինե՞ք այդպիսին, ձեզ մատա՛ղ:

-Կլինենք, կլինենք, պարո՛ն գնդի հրամանատար, -միահամուռ, որոտաձայն թնդաց գունդը, և գնդապետը լցվեց մի անպարփակելի հավատով, որից սիրտն է ուռչում»:¹

Վեպում դարաբաղցի զինվորներն օժտված են մարտնչող ռազմիկի բնավորության գծերով, խիզախությունը, սխրանքների պատրաստ լինելը, անձնագոհությունը, տաքարյունությունը, սրամտությունը, հայրենասիրությունը, երբեմն միամտությունն ու միաժամանակ իմաստությունը, անանձնական կյանքով ապրելը, դժվարությունները հումորով ու լավատեսությամբ հաղթահարելու կարողությունը նրանց բնութագրող գծերից են: Հեղինակը ստեղծել է նաև պարզ ու անմիջական երկխոսություններ, որտեղ հերոսների միջոցով արտահայտում է տեղեկություններ Արցախի պատմության, ժամանակաշրջանի քաղաքական խնդիրների, մարդկային բնավորությունների, կենցաղի, վարք ու բարքի մասին: Սակայն բոլոր կերպարները, գուցե թե վեպի թեմայով պայմանավորված, առանձնանում են մի ընդհանրական գծով. դա պատերազմելու, հերոսանալու և հաղթելու կամքն է: Նրանք պատերազմ են գնում ոչ թե պատրաստ մեռնելու, այլ՝ պատրաստ հաղթելու և ապրելու: Այդ ապրելու անխախտ կամքն է, որ, հակադրվելով «գիտակցված մահի» գնալու դարերից եկող մեր պատմիչների պատգամին, նրանց մղում է գիտակցված կռվի, հաղթանակի և ապրելու: Այս գաղափարը վեպում բնավ չի հնչում որպես պաթոս, այլ իրականություն, որով

¹ Նույն տեղում, էջ 216:

առաջնորդվում են հերոսամարտի հաղթողները և կռվում հաղթելու համար, այլ ոչ թե՝ նահատակվելու:

Հերոսության մասին Ղարաբաղի գնդի հրամանատար Պողոսբեկ Փիրումյանը իր յուրահատուկ բանաձևումն ունի. «Հերոսությունը հրաշքն է, մարդու խելոք բնագոյի ժայթքումը՝ գիտակցականությունից վեր, անբանական ու անբնական: Եվ այն երբեք չի ենթարկվում գիտակցության ու բնականի նորմերին»:¹

Փաստավավերագրական և գեղարվեստական շատ ու շատ գործերում է ընդգծված ղարաբաղցիների կռվելու կերպը՝ որպես քաջ մարտիկների, պատմության տարբեր ժամանակշրջաններում տարբեր գործիչներ են գովել ղարաբաղցի զինվորի մարտունակությունը: Վեպի մի դրվագում ևս դիպվածային կերպարներից մեկը՝ Պատվական քեռին, իր բաժակաճառում անկեղծանում է. «Տեր-Ղուկասովի կռվին ես ղարաբաղցիների հետ էի և էն ժամանակ իմ սեփական աչքերով եմ տեսել, թե դուք ինչ տեսակ կռվող եք, ինչ սրտի տեր: Հիմի էլ Սարդարապատում ձեր հունարը ցույց տվիք...Ազգը ձեր արածը չի մոռանա...»:²

Ի պատասխան Պատվական քեռու գնահատականի՝ գրողը ղարաբաղցի զինվորի շուրթերով հնչեցնում է Արցախ-Հայաստան անքակտելի միասնության գաղափարը. «...Պատվակա՛ն քեռի, «չի մոռանա» էլ ասում ես, ոնց որ օտարներ լինենք: Բա մի ա՛զգ չենք, մեր հոգու պա՛րտքը չենք կատարում: Ես կուզենայի, որ ազգն ուրիշ բան չմոռանա: Չմոռանա, որ մենք էլ իրենն ենք: Իր զավակը, իր մարմնից պոկածը: Ու թե որ մենք էլ նեղ օրի լինենք, ինքը ծնողի պես իր հոգատար ձեռքը մեզ վրա պահի...էսօր և հավիտյան, հուր հավիտյան»:³

Նկատենք, որ Բ. Ուլուբաբյանը ստեղծագործությունը գրել է Արցախյան շարժման վերազարթոնքի տարիներին, և ինքը՝ հեղինակը, կանգնած է եղել շարժման ակունքներում: Այս վեպով և վերոբերյալ տողերով հեղինակը հղում է անում Ղարաբաղի հիմնախնդրին և գեղարվեստականացմամբ հերոսների միջոցով ևս փաստում Արցախը պատմական Հայաստանի անբաժան մաս լինելը, ակնարկում Հայաստանից անջատելու և Ադրբեջանին բռնակցելու ԽՍՀՄ տխրահռչակ որոշումը:

Վեպում առանցքային տեղ է գրավում հայության միասնականության, միաբանության կոչը՝ որպես հաղթանակների երաշխիք, և որպես չարիք ընդգծվում անմիաբանությունը: Գաղափար, որ հնչում է 5-րդ դարի պատմիչներից մինչև Մուրացան, Չարենցից մինչև մեր օրեր, Վարդան Մամիկոնյանից մինչև Գևորգ Մարգարետունի, մինչև Դանիելբեկ Փիրումյան, Անդրանիկ, Գ. Նժդեհից մինչև Մոնթե, Աշոտ Բեկոր, և որում հայ ժողովուրդը վաղուց է պատմության դասերով համոզվել: Պատմության այս ամենակարևոր

¹ Նույն տեղում, էջ 218:

² Նույն տեղում, էջ 525:

³ Նույն տեղում, էջ 525:

դասը հնչում է նաև «Սարդարապատ» վեպում՝ որպես դարաբաղի Օսեփ պապի իմաստություն. «Անմիաբանությունն ստեղծողի աչքը դուրս գա: Էն հանգուցյալ Օսեփ պապս սերտած իմաստուն խոսք ուներ, կասեր՝ «Անմիաբանությունն է արմատ ամենայն չարյաց»: Էդպես էլ ասում էր, հա...»:¹

Վեպում, բացի գլխավոր կերպարներից, Ուլուքաբյանը ներկայացրել է նաև Մահապարտների գնդում մարտնչող դարաբաղի բազմաթիվ զինվորների կերպարներ, որոնք Արցախի տարբեր գյուղերից էին, և յուրաքանչյուրը մի յուրահատուկ գույն, բնավորություն, համ ու հոտ է ավելացնում միասնականության գունապնակին: Այսպես՝ զինվորներ կան Արցախի Ավետարանոց, Մուշկապատ, Հաթերք և այլ գյուղերից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է իր բնաշխարհը, Ղարաբաղով մտահոգ խոհը, ապագայի հանդեպ տագնապը, պատմության սխալները ու հանուն հայրենիքի և հայ ժողովրդի անվտանգության գործելու իր պատրաստակամությունը:

Իր հողի հետ արմատներով կապված հայր ի բնե խաղաղասեր է և պարտադրված՝ թշնամուց իր հայրենիքը պաշտպանելու, չմորթվելու համար է ձեռքը զենք առնում ու պատերազմում: Այդ ձեռքը եթե ազատ ընտրության հնարավորություն ունենա, անկասկած կմեկնի դեպի բահը, դեպի գրիչը, դեպի հողն ու քարը, որովհետև հայր շինարար ու կառուցող է, արարող ու երկնող է՝ ի տարբերություն դարեր շարունակ Հայաստանի վրա արշավող, ավերող ու կործանող բարբարոսների: Արարելու, հողի հետ աշխատելու երազանքն է ընկած անգամ ամենահմուտ զորավարի թաքուն խոհերի խորքում, բայց իրավիճակի պարտադրմամբ նա զենք է վերցնում և փայլում որպես զորավար, ռազմական գործիչ:

«Մի՞ թե ինքը՝ Դանիելբեկ Փիրումյանը, քիչ է տանջվել այն գիտակցությունից, որ իր մեջ օրեցօր խեղդվել ու մեռնում է մի հողվոր, իրենց գյուղի, նրա սակավ, բայց հրաշածին հողի տերը», - գրում է հեղինակը զորավարի մասին, իսկ զորավարի՝ հորն ուղղված նամակ-խոստովանությունում նկատում ենք այդ ժայռեղեն մարդու հոգու քնքշությունը հայրենի գյուղի մասին մտածելիս. «Եվ այսքան ժամանակ տանջվում էի ներքին մի ցանկությունից, որը չէի կարողանում ինքս ինձ բացատրել: Կարծում էի զինվորական ծառայությունն է ինձ քաշում: Նոր եմ հասկանում, որ Նախիջևանիկն է կանչել, այնտեղ տեսած ու ճանաչած մարդիկ, մեր այգիները, նույնիսկ գերեզմանոցը, ուր շարքով կանգնած են մեր ապուպապերի համեստ շիրմաքարերն իրենց ժլատ, բայց պերճախոս գրերով...»:²

Դանիելբեկ Աբիսողոմի Փիրումյանը ծնվել է 1860 թ. Արցախի Խաչեն գավառի Նախիջևանիկ գյուղում: Զինվորական ծառայությունը սկսել է 1881 թվականից Երևանյան գնդում: 1881-1883 թվականներին սովորել է Թիֆլիսի հետևակային

¹ Նույն տեղում, էջ 519:

² Նույն տեղում, էջ 325:

յունկերական ուսումնարանում: 1890 թվականին Դանիել Բեկ-Փիրումյանին շնորհվել է կապիտանի կոչում: 1913 թվականին Դանիել Բեկ-Փիրումյանը փոխգնդապետի կոչումով ավարտել է Օրանիենբաումի սպայական հրաձգային դպրոցի դասընթացները: Եղել է վաշտի, գումարտակի, գնդի հրամանատար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում, աչքի ընկել քաջությամբ, ստացել ռուսական բանակի գնդապետի կոչում, պարգևատրվել Գեորգիևյան և այլ շքանշաններով ու անվանական զենքով: 57-ամյա Դանիել Բեկ-Փիրումյանին 1918 թվականին շնորհվել է գեներալ-մայորի կոչում: Նորանկախ Հայաստանի հանրապետության օրոք նա առաջիններից մեկն էր, ով պաշտոնապես ստացավ այդ կոչումը:¹

Սարդարապատի հերոսամարտին մասնակցել և մարտական իսկական սխրանքներ է գործել նաև Դանիելյեկ Փիրումյանի հորեղբոր՝ Ղահրամանի որդին՝ Պողոսբեկ Փիրումյանը՝ որպես Ղարաբաղի 5-րդ (մահապարտների) գնդի հրամանատար:

Սարդարապատի ճակատամարտին իր եռանդուն մասնակցությունն է ունեցել նաև Փիրումյան տոհմից Ասրիբեկի մյուս թոռ Նիկոլայի որդին՝ Քրիստափորը, որը Շուշվա թեմական դպրոցն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակելու էր գնացել Կիևի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: Սարդարապատի ճակատագրական օրերին Խնուսի գնդի ավագ բժիշկն էր: Սարդարապատի հերոսամարտին մասնակցում էին նաև Դանիելյեկի որդիներ Միքայելն ու Հովսեփը: Վեպում, ի թիվս բազմաթիվ կերպարների, իրենց առանձնահատուկ առաքելությամբ, կերպարային գծերով, բնավորություններով ու գործունեությամբ առանձնանում են նաև ժամանակի մյուս նշանավոր ռազմական գործիչները՝ Թովմաս Նազարբեկյանը, Մովսես Միլիկյանը և այլք:

Սարդարապատը հայոց համագգային հաղթանակի, միասնության հաղթանակի խորհրդանիշն է: Պատահական չէ, որ վեպում դարաբաղի զինվորների երկխոսությունում նշվում է, որ թեպետ Ղարաբաղը խեղդում են թուրքն ու մուսավաթը, այդ պահին նրանք պետք է մարտնչեն Սարդարապատում, որովհետև վտանգված է Հայաստանի սիրտը, վճռվում է հայոց պետականության լինել-չլինելու հարցը:

«Մայր տաճարի պատարագի զանգերի դողանջը մայիսի 22-ից շարունակվեց մինչև մայիսի 29-ը, մահասարսուռ դողանջը ոտքի հանեց բոլորին: Ջենք էին վերցնում և Սարդարապատ ուղղվում կռվելու ընդունակ և ոչ ընդունակ բոլոր տղամարդիկ: Սարդարապատի ճակատամարտն ավարտվեց թուրքերի լիակատար պարտությամբ: Հաղթանակը ձեռք բերվեց Դանիել և Պողոս Բեկ-Փիրումյանների, Աբրահամ Դոլուխանյանի, Ի. Սիլենի, Ա. Պերեկրյուստովի,

¹ <https://hy.wikipedia.org>

Կարաքեշիշյանի, Շնեուրի և հերոսամարտի մյուս մասնակիցների շնորհիվ...»¹, - փաստում է պատմագիտական աղբյուրը:

Բագրատ Ուլուբաբյանի «Սարդարապատ» վեպը արժեքավոր է իր արդիականությամբ, պատմության դասերով, գեղարվեստական պատկերներով, փաստավավերագրական հարուստ նյութով և իր բերած թեմատիկ-բովանդակային նորությամբ, որն է՝ դարաբաղձիների ունեցած ավանդը Սարդարապատի հերոսամարտում:

Հոգվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, Բ.գ.դ. Ս.Ա.Խանյանը:

¹ Հայոց պատմություն, հ. 3-րդ, գիրք 2-րդ, Երևան, Զանգակ, 2015, էջ 643: